

UOT 902.911**ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN ABADLIĞI
ARXEOLOJİ QAZINTILAR İŞİĞİNDA****T.M.DOSTİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**dostiyev_tarikh@yahoo.com*

Məqalədə 2007-2014-cü illərin arxeoloji qazıntılarına əsaslanmaqla orta əsr Şəmkir şəhərinin abadlıq məsələləri araşdırılır. Arxeoloji qazıntılar şəhər abadlığının əsasən üç istiqamətdə həyata keçirildiyini sübut edir: 1) həyətlərin, küçələrin və meydanların döşənməsi, 2) şəhər sakinlərinin içməli suya tələbatını ödəmək, 3) şəhər sanitariyasının yüksək səviyyəsini təmin edən mühəndis qurğularının yaradılması. Şəhər abadlığının yüksək səviyyəsi şəhərsalma ənənələrinin qədimliyi, mədəni nailiyyətlərlə, intensiv iqtisadi və mədəni qarşılıqlı əlaqələrlə, İslamın tələbləri ilə şərtlənmişdi.

Açar sözlər: Şəmkir, orta əsr, şəhər abadlığı, kəhriz, hidro-tikili, kanalizasiya xətti

Orta əsr coğrafiyaşünasları Azərbaycanın orta dərəcəli, abad və nemətlərlə zəngin şəhərləri arasında Şəmkir şəhərinin də adını çəkirlər (1, 89, 110, 129-130). Yazılı qaynaqlardan məlum olur ki, ərəb fəthləri dövründə Şəmkir şəhər kimi mövcud idi. IX əsr tarixçisi Əhməd əl-Bəlazuri qeyd edir ki, Salman ibn Rəbiə əl-Bahili qədim şəhər hesab olunan Şəmkiri fəth etdi. Şəmkir savartilər onu dağıdıb viran qoyanadək gur və abad şəhər idi. Hicri 240-cı ildə (854/855) sərkərdə böyük Buğa şəhəri bərpa etdi, burada islamı qəbul etmiş xəzərləri yerləşdirdi. Bərdə tacirlərindən buraya köçürtdü və şəhəri xəlifənin şərəfinə Mütəvəkkiliyə adlandırdı (2, 13-14). Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Şəmkir şəhəri IX əsrin ikinci yarısı – X əsrdə yüksəliş keçirərək mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmiş, müxtəlif növ yun məmulatı və keyfiyyətli bıçaqlar istehsalı üzrə böyük şöhrət qazanmış (3, 144; 4, 207), XI-XII əsrlərdə çiçəklənmə çağını keçirmişdir. Monqol istilasını Şəmkir şəhərinin taleyində faciəli olmuş, 1235-ci ildə inadlı müqavimətdən sonra şəhəri zəbt edən monqollar əhalini qılıncdan keçirmiş, şəhəri xarabazara çevirmişlər.

Orta əsr Şəmkir şəhərinin xarabalıqları hazırda Şəmkirçayın sol sahilində, Muxtariyyə kəndinin şimalında yerləşir. 2007-2014-ci illərdə Şəmkir şəhər

yerində aparılan genişmiqyaslı stasionar arxeoloji qazıntılar 1 hektardan artıq ərazini əhatə edir və səkkiz sahədə tədqiqat aparılıb (5, 22-103).

Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhər abadlığı ilə əlaqəli maraqlı mühəndis tikililəri, qurğuları üzə çıxarılıb. Qeyd edək ki, orta yüzilliklərdə Azərbaycan şəhərlərində əhalinin sıx məskunlaşması, islam dininin təmizliklə bağlı tələbləri, eləcə də yüksək mədəni-intelektual səviyyə şəhər inzibati-idarə aparatından abadlıq məsələlərinin həllini daim diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edirdi. Şəhər sakinlərinin rahat və sağlam yaşam tərzinin təmin olunmasına yönəlmiş şəhər abadlığı əsasən üç istiqamətdə həyata keçirilirdi: 1) küçə və meydanlar döşənir, onların səliqə-sahmanına diqqət yetirilirdi; 2) şəhər əhalisinin suya tələbatını təmin etmək məqsədi ilə quyular qazılır, arxlar, tünglərdən quraşdırılmış su kəmərləri çəkilir və ya kəhrizlər inşa edilirdi; 3) şəhərin sanitariya-gigiyena durumunu zəruri səviyyədə saxlamaq məqsədi ilə şəhərlərdə yaşayış evləri, ictimai və dini binalar, istehsalat tikililəri sanitariya-gigiyena təyinatlı xüsusi mühəndis qurğuları ilə təchiz olunurdu (6, 81).

Arxeoloji qazıntılar orta əsrlərdə Şəmkir şəhərində küçə və meydanların, həyətlərin döşəndiyini təsdiqləyir. Bu nöqtəyi-nəzərdən IV-VI qazıntı sahəsində aparılan arxeoloji qazıntılar böyük maraq doğurur. Narınqalada, IV qazıntı sahəsində aşkar edilmiş, XI-XIII əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş, cənub-şimal istiqamətli iki paralel küçələr daşlı qum tökülərək döyüclənərək bərkidilmişdir. Küçə bir neçə dəfə təmir edilmiş, nəticədə küçənin səviyyəsi 40 sm qalxmışdı. Sonuncu təmir zamanı şərqdəki küçənin bəzi sahələri tava daşlarla döşənmişdi.

Qeyd edək ki, V qazıntı sahəsi iki yaruslu olması ilə digər qazıntılardan fərqlənir. Bu sahədə, yuxarı yarusda aparılan tədqiqatlar nəticəsində şəhər qala divarının narınqalaya sıx yaxınlaşaraq onun şimal divarının qarşısında dar dəhliz yaratdığını üzə çıxarılıb. Dəhlizin eni 4-4,5 m təşkil edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Narınqala və şəhristan qala divarlarının sıx yaxınlaşaraq dar dəhliz yaratdıqları sahənin XI-XII əsrlərdə çaydaşları və bişmiş kərpic parçaları ilə döşənməsi müəyyənləşdirilib. Bu məqsədlə həm də bişmiş kərpic istehsalında əmələ gələn tullantılar da istifadə olunmuşdu (5, 70). Çaydaşları və kərpic parçaları sıx döşəndikdən sonra aralardakı boşluqlara bişmiş kərpic ovuntusu və çınqıl tökülərək bərkidilmişdir. Tədqiqatlar döşəmənin müəyyən müddətdən bir təmir olunduğunu, nəticədə döşəmənin bir neçə qatının əmələ gəldiyini göstərdi.

V qazıntı sahəsinin aşağı yarusunda, şəhristanın biri-digərindən 10 m məsafədə yerləşən divarları arasındakı sahənin döşənməsində üç səviyyə müəyyənləşdirilib. Əvvəlcə sahə 70x70 sm, 55x53 sm, 44x37 sm, 42x26 sm və s. ölçülərdə tava daşlarla döşənmişdi. Daşlar biri-digərinə kip birləşdirilərək hamar səth əmələ gətirmişdi. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra təmir aparılaraq ərazi kvadrat biçimli bişmiş kərpiclərlə döşənmişdi. XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində yenidən təmir işləri aparılmışdır. Üst, yuxarı səviyyə çınqıl və xırda çaydaşından olub əhəngli məhlulla qarışdırılmış, döyüclənərək qalınlığı 8

sm-ə çatan qat yaratmışdı (7, 227). Küçənin oxşar üsulla döşənməsi şəhristanın şimal-şərq sektorunda da qeydə alınıb. Belə ki, VI qazıntı sahəsində arxeoloji qazıntılar nəticəsində şimal- qərbdən cənub- şərqə istiqamətlənmiş, eni 2 m-dən artıq olan məhəllədaxili küçə aşkarlanıb. Küçəyə mütəmadi olaraq xırda çay daşları və çınqıl tökərək döyəcəlməmiş və onu düzləndirmişdilər (5, 86).

Arxeoloji tədqiqatlar həyətlərin, istehsalat və məişətlə bağlı komplekslərin də səliqə-sahmanına böyük əhəmiyyət verildiyini nümayiş etdirir. IV qazıntı sahəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı IX-X əsrlərə aid inşaat qatında üzə çıxarılan həyətlər nazik, yastı çaydaşları, tava daşlar və kvadrat biçimli bişmiş kərpiclərlə döşənmişdi (6, 81).

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Azərbaycanda şəhərlərin idarə aparatı sakinlərin suya ehtiyacını ödəmək, su təchizatı sisteminin təşkili və onun saz vəziyyətdə saxlanması üçün təbii coğrafi şəraitdən asılı olaraq arx, kəhriz və saxsı tünqlərdən quraşdırılmış su kəmərləri inşa edirdilər. Arxeoloji tədqiqatlarla Şəmkir şəhərinin su ilə təchizatında kəhrizlərdən, tünqlərdən quraşdırılmış su kəmərlərindən istifadə olunduğu təsdiqlənmişdir.

Şəhristanın qərb divarı qalıqlarından 20 m aralı, ona paralel, şəhərin rabad sahəsində kəhriz qalıqları aşkarlanıb. Kəhrizin kürəsi bişmiş kərpiclə tağlı şəkildə hörülüb. Onun eni 82 sm, hündürlüyü 51 sm-dir. Kəhrizin yoxlama quyusu aşağıya genişlənən konus şəklində olub dərinliyi 1,45 m, diametri ağzında 43 sm, dibində 82 sm-dir (6, 82).

Məlum olduğu kimi, yaşayış məskənlərinin coğrafi şəraitinə uyğun olaraq kəhrizlərin qazılmasında müxtəlif üsullardan istifadə olunurdu. Daş süxurlu və qayalıq ərazilərdə kəhrizin kürəsi daşda çapıldığından onu əlavə üzləməyə ehtiyac qalmırdı. Düzən, yumşaq torpaqlı ərazilərdə çəkilən kəhrizlər yerin altından lağım atmaq yolu ilə qazılırdı (8, 31-36; 9, 54-55). Kəhriz xətti xarab olmasın deyə daşla və ya bişmiş kərpiclə hörülürdü. Kəhrizləri vaxtaşırı təmizləmək, lazım gəldikdə onu təmir edə bilmək üçün müəyyən məsafələrlə xüsusi yoxlayıcı qurğular-quyular inşa edilirdi.

Kəhrizlərdən orta əsr Bərdə, Gəncə, Bakı, Təbriz şəhərlərinin su təchizatında istifadə olunması arxeoloji qazıntılarla tam təsdiqlənmişdir.

Ətraf ərazilərdəki mənbələrdən suyun şəhərə gətirilməsində və onun məhəllələrə, ictimai-dini binalara və yaşayış evlərinə paylanması tünqlərdən quraşdırılmış kəmərlərdən geniş istifadə edilməsi arxeoloji qazıntılar aparılmış bütün Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Şəmkirdə də qeydə alınmışdır. Şəhristanın mərkəzində, VII qazıntı sahədə uzunluğu 46 sm olan tünqlərdən quraşdırılmış cənub-şərqdən şimal-qərbə istiqamətlənmiş su kəmərinin qalıqları aşkarlanıb (10, 258).

Su təchizatı ilə bağlı maraqlı qurğu V qazıntı sahəsinin üst yarusunda üzə çıxarılmış hidrotikilidir. O, ovdanı xatırladan quruluşa malik olub yerüstü və yeraltı hissələrdən ibarətdir (6, 70-71, 79). Bişmiş kərpiclərlə əhəngli məhlulda inşa edilmiş bu tikilinin 13 pillədən ibarət pilləkəni və tağlı tavanı vardır. Girişin qarşısında hündürlüyü 1,95 m, dərinliyi 80 sm, tağının hündür-

lüyü 42 sm olan tağlı taxça yerləşir. Yeraltı hidrotikilinin havasının təmizlənməsi üçün şərq divarında tünglərdən quraşdırılmış yelçəkən var. Hidrotikilinin dibini dördkünc biçimdə olub mərkəzində üstü səkkizküncü hörülmüş iri küp yerləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, təsvir olunan hidrotikili, eləcə də aşkarlanmış kəhriz qalığı orta əsr Şəmkir şəhərində mürəkkəb, texniki cəhətdən mükəmməl su təchizatı sisteminin mövcudluğuna dəlalət edir.

Tikililərin sıx yerləşdiyi, on minlərlə əhalinin yaşadığı şəhərlərdə sanitariya-gigiyena məsələlərinin həllinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. Yazılı qaynaqların məlumatından bəlli olur ki, şəhər sanitariyasını təmin edən müəyyən daxili qaydalar var idi və bütün sakinlər ona riayət edirdi. Mühtəsib nəzarətinin ciddiliyi ilə şəhər sakinlərinin rahatlığını pozan hallar minimuma endirilirdi, təqsirli şəxslər cəzalandırılırdı, hərc-mərcliyə imkan verilmirdi. Arxeoloji tədqiqatlar da küçə və meydanların, ictimai-dini binaların, istehsalat tikililərinin təmizliyinə diqqət yetirildiyini, bu məqsədlə xüsusi mühəndis qurğuları düzəldiyini sübuta yetirir. Çirkab və zibil quyuları, derinaj və kanalizasiya xətləri belə qurğulardan idi. Lokal kanalizasiya üçün çirkab quyularının qazılması aparılan arxeoloji tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir. Belə quyuların üstü bişmiş kərpic və ağ, yastı daşla örtülürdü. IV qazıntı sahəsinin 6Q kvadratında aşkarlanan, dərinliyi 2 metrədən artıq olan çirkab quyusunun üzəri 100 sm x 78 sm ölçüdə bişmiş kərpiclərlə və düzbucaqlı ağ puç daşla hörülüb (11, 265).

Şəmkir şəhərində mükəmməl, şaxələnməmiş kanalizasiya sistemi mövcud idi. V qazıntı sahəsinin aşağı yarusunda XII əsrə aid ümumşəhər kanalizasiya sisteminin qalıqları aşkarlanıb. O çaydaşlarından və ağ, yastı daşlardan hörülmüş, üstü yastı, 65x38x25 sm; 68x44x28 sm; 66x22x27 sm; 65x28x22 sm ölçülərdə ağ daşlarla örtülmüşdü. Qərbdən şərqə istiqamətlənmiş, eni 43,5 – 44 sm, dərinliyi isə 48-49 sm olan kanalizasiya xətti şəhər qapısının altından keçmişdir. Bayır qala divarında isə eni 44 sm, hündürlüyü 48-49 sm olan xüsusi açırım düzəldilmişdi. Şəhristanın şimal-şərq sektorunda, VI qazıntı sahəsində aşkarlanan və 18,3 m uzunluqda tədqiq edilən kanalizasiya xətti isə şəhərin bir məhəlləsinə xidmət etmişdir. O çay daşlarından inşa olunaraq ağ yastı daşlarla üstü örtülmüşdür. Suyun axıldığı kanalın eni 14-20 sm, dərinliyi isə 22-25 sm-dir. Bu mühəndis qurğusu şimal-qərbdən cənub-qərbə istiqamətlənib və görünür, ümumşəhər kanalizasiya xəttinə birləşirmiş.

Şaxələnməmiş kanalizasiya sisteminin qalıqları şəhər yerinin narınqala sahəsində, IV qazıntıda da üzə çıxarılıb. IX –X əsrlərə aid həmin mühəndis qurğusu bişmiş kərpic, çaydaşı və ağ daş lövhələrdən istifadə etməklə kürəbənd üsulu ilə inşa olunmuşdur (6, 83, şəkil 4).

V qazıntı sahəsinin yuxarı yarusunda, Şəhristan və Narınqala divarlarının yaxınlaşaraq dar dəhliz yaratdığı sahədə aşkarlanmış drenaj qurğusu da diqqətəlayiqdir. Bura döşənərkən yağış və qar sularının kənarlaşdırılması üçün bişmiş kərpic və ağ daşdan uzunluğu 2,2 m olan xüsusi drenaj xətti düzəl-

dilərək üstü tava daşlarla örtülmüşdü. Su tava daşlar arasından eni 12-17 sm, dərinliyi 25 sm olan axara süzülür və Şəhristan divarındakı boşluq vasitəsi ilə kənara çıxarıldı (5, 70).

Məişət və istehsalat tullantıları, müxtəlif cür zir-zibil imkan daxilində şəhərdən kənara çıxarıldı. Şəhər daxilində isə zibil yalnız xüsusi dərin quyulara atılırdı. Orta əsr Şəmkir şəhər yerində arxeoloji qazıntılar zamanı zibil quyuları ilə yanaşı, külün atılması üçün qazılmış xüsusi kül quyularına da rast gəlinib.

Beləliklə, 2007-2014-cü illərdə orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmış küçə qalıqları, kəhriz xətti, tünglərdən quraşdırılmış su kəməri qalıqları, yeraltı hidrotikinti, şaxələnmiş kanalizasiya xətti və digər faktik maddi dəlillər şəhər idarəsinin abadlığın qayğısına qaldığını, zəruri tədbirlər görüldüyünü təsdiqləyir. Şəhər abadlığının yüksək səviyyəsi şəhər əhalisinin ümumi mədəni səviyyəsinin öz dövrünə görə yüksək olması, qədim ənənələrinin yaşaması, iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi, islam dinin gigiyena ilə bağlı ciddi tələbləri ilə bağlı idi.

V qazıntı sahəsi. Hidrotikili.

V qazıntı sahəsi. Kanalizasiya xəttindən görüntü.

IV qazıntı sahəsi. Üstü hörgülü çirkab quyusu

ƏDƏBİYYAT

1. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
2. Баладзори. Книга завоевания стран. Перевод с арабского П.К.Жузе // Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1927, №4, с. 3-32.
3. Hudud al-Alam. The region of the world. A Persian geography. 372 h.d. / 982 a.d. Trans. and expl. by V. Minorski. London, 1937.
4. Миклухо-Маклай Н.А. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. Ученые записки Института Востоковедения АН СССР, 1954, т.9, с. 175-210.
5. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Caşioğlu, 2013, 516 s.
6. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin abadlığına dair // Azərbaycanın arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2009, №1, s. 81-86.
7. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Hüseynli N.N., Mirzəyev R.H. Şəmkir şəhər yerində 2010-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010.

Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 222-232

8. Рустамов Я.Ф. Этнографические данные о кягринской системе водоснабжения в Азербайджане в XIX - начале XX вв. // Международный конгресс антропологических и этнографических наук 1964. М., 1970, т.V, с. 31-36.
9. Qasimov E. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı (IX-XV əsrlər). Bakı: Adiloğlu, 2002, s. 199.
10. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Hüseynli N.N., Mirzəyev R.H. Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2011. Bakı: Xəzər Universiteti, 2012, s.248-265
11. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Hüseynli N.N., Mirzəyev R.H. Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2012. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, s.257-268

БЛАГОУСТРОЙСТВО СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК

Т.М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье на основе данных археологических раскопок 2007-2014 гг. исследуется благоустройство средневекового города Шамкир. Археологические данные свидетельствуют, что благоустройство средневекового города Шамкир осуществлялось, в основном, в трех направлениях: 1) мощение дворов, улиц и площадей; 2) возведение кягринских водопроводов, обеспечивающие нужды горожан питьевой водой; 3) инженерные устройства, поддерживающие на должном уровне санитарно-гигиеническое состояние города. Высокий уровень городского благоустройства был обусловлен древними традициями градостроительства, культурными достижениями, интенсивными экономическими и культурными взаимосвязями, требованиями Ислама.

Ключевые слова: Шамкир, средневековье, благоустройство города, кягрин, канализационная линия

IMPROVEMENT OF MEDIEVAL TOWN OF SHAMKIR IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

T.M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article studies the improvement of the medieval town of Shamkir on the basis of the data of the archaeological excavations in 2007-2014 years. Archaeological evidences confirm that the improvement of the Medieval town of Shamkir was carried out mainly in three directions: 1) paved courtyard, streets and squares; 2) the construction of kahrizs and laying of water pipes to ensure the needs of residents for drinking water; 3) engineering devices that support the appropriate level of sanitary and hygienic conditions in the city. High level of urban development was driven by the ancient traditions of urban development, cultural achievements, and intensive economic and cultural relationships in the light of Islam.

Key words: Shamkir, Middle Ages, kahriz, hydroconstruction, sewerage